

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора політичних наук, професора,
ученого секретаря Національної музичної академії України
імені П. І. Чайковського Андрущенко Т.В.
на дисертацію Кравчук Світлани Леонтіївни
«Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук
за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія**

1. Актуальність теми дисертаційної роботи.

Актуальність дисертаційної роботи, що розкриває проблеми психології прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, не викликає сумнівів, адже прощення як складний соціально-психологічний феномен може бути дієвим ресурсом особистісного розвитку та суспільного порозуміння в умовах повоєнного відновлення. Прощення в міжособовій взаємодії відіграє важливу роль у відновленні і підтриманні стосунків, виступає однією з стратегій розв'язання міжособових конфліктів. Розгляд прощення дисертанткою не поширюється на злочини проти людяності та інші тяжкі злочини, які вимагають справедливого покарання. Актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю спеціального психологічного знання про сутність, природу прощення, його психологічні закономірності, механізми, чинники, типи в контексті сучасних перспектив розвитку теорії і практики психології. Проведені на сьогодні дослідження з проблематики прощення залишають відкритими досить значну кількість важливих питань.

З огляду на зазначене, дисертаційна робота Кравчук С. Л. має актуальність, науковий та суспільний інтерес й виявляється своєчасною та доцільною науковою працею у галузі політичної психології.

2. Наукова новизна результатів дисертації.

Зміст дисертаційної роботи, її анотація, публікації Кравчук С.Л. з теми дослідження дозволяють зробити висновок про те, що отримані дисертанткою основні положення і результати дослідження, які визначають наукову новизну дисертації, сформульовані нею самостійно і відображають особистий внесок

Світлани Леонтіївни у галузь психологічних знань. Наукові положення і висновки дисертації містять наукові результати, що характеризуються науковою новизною.

Одним із найвагоміших авторських здобутків, особливо в аспекті наукової новизни дослідження, є подана авторська інтегративно-структурна концепція прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. Феномен прощення визначено як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта, як багатовимірне і різнорівневе явище, що має процесуальний і синергетичний характер та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

Дисертанткою обґрунтовано типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії; розроблено та апробовано авторські психодіагностичні методики для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії».

Виконана робота є вагомим внеском у розуміння психологічних механізмів та закономірностей готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

3. Теоретичне та практичне значення результатів роботи.

Дисертаційна робота Кравчук С.Л. має високу теоретичну та практичну значущість.

Теоретичне значення результатів дисертації полягає у поглибленні і розширенні наукових уявлень про психологічний зміст, структуру, типи, критерії, чинники, основні закономірності прощення як соціально-психологічного феномена.

Охарактеризовано психологічні механізми прощення в міжособовій взаємодії; особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії у різних категорій респондентів.

Поглиблено та розширено наукові уявлення про зміст самопрощення як значущого чинника зниження депресії і зростання психологічного благополуччя; можливості позитивного впливу готовності до самопрощення та рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії на посттравматичне зростання учасників воєнно-політичних подій; зв'язки психологічної пружності з готовністю до прощення та самопрощення; образливість і почуття провини в контексті прощення і психологічної пружності; психологічну пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення.

Охарактеризовано особливості батьківських практик виховання як чинника готовності до самопрощення (оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками); психологічні ефекти процесу прощення в міжособовій взаємодії (поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти); функції прощення (виокремлено регулюючу, трансформаційну, експресивну, пізнавальну, стабілізуючу, інформаційну, стимулюючу, координуючу, сигнальну); чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС; чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.

Практична значущість результатів дослідження, представлених у дисертаційній роботі, підтверджується довідками їх впровадження.

Результати дисертації впроваджено в освітній процес Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (довідка № 7/05 від 05.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Психологія соціальної взаємодії»; Інституту аналітичних досліджень і сучасної освіти (довідка № 1-12/1 від 01.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Психологія спілкування та міжособових стосунків», «Психологія індивідуальності»; Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (довідка № 367 від 04.10.2023 р.) при викладанні дисципліни «Психологія».

Теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи були використані у процесі психологічної реабілітації ветеранів, зокрема у психологічному консультуванні, у Благодійній організації «Благодійний фонд «Після Служби»» (довідка № 37 від 30.11.2023 р.); у процесі проведення груп психологічної підтримки у громадській організації «ХАЛОМ» (довідка № 289 від 04.12.2023 р.).

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці і апробації авторських психодіагностичних методів для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; адаптації методик «Шкала рішення пробачити» (D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren et al.), «Шкала емоційного прощення» (E. Worthington, J. Hook, S. Utsey et al.), «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage et al.) та опитувальник релігійного копінгу (K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy).

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків, сформульованих у дисертаційній роботі.

Наукові положення та висновки, що містяться у дисертації, є обґрунтованими. Проведене теоретико-емпіричне дослідження побудоване на глибокому та багатосторонньому аналізі наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, на застосуванні загальнонаукових і спеціальних методів дослідження.

Обґрунтованість концепції, наукових положень, висновків, викладених у дисертації Кравчук С. Л., підтверджується запропонованою логікою проведеного дослідження, що знайшла своє відтворення в об'єкті, предметі і меті дослідження, наукових завданнях, які потрібно виконати для її досягнення, аналізі наукової літератури та визначенні теоретико-методологічних засад дослідження.

Для досягнення мети дослідження, яка полягала у розкритті психологічної сутності феномена прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій та його психологічних закономірностей, механізмів, типів, ефектів на основі теоретично обґрунтованої та емпірично верифікованої концепції, дисертанткою був поставлений і вирішений комплекс завдань, що має чітку й науково обґрунтовану конфігурацію.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною обґрунтованістю вихідних положень, критичним аналізом стану досліджуваної проблеми, використанням широкої літературної бази та комплексу взаємопов'язаних методів наукового пізнання, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу даних.

Відзначаємо гарну структурованість роботи, логічність викладу дослідницької інформації, обґрунтованість та доцільність використання загальнонаукових як теоретичних, так і емпіричних методів дослідження.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Дисертаційна робота Кравчук С.Л. виконана на високому науковому рівні. Розроблена методологія з урахуванням проблематики мети дослідження передбачала проведення комплексних досліджень, які дисертантка здійснювала

послідовно, використовуючи комплекс методів досліджень. Аналіз та узагальнення даних спеціалізованих інформаційних джерел літератури підтвердили актуальність обраної теми за напрямком дисертаційної роботи. Наукові положення, висновки дисертаційної роботи і відкриті перспективні напрямки ґрунтуються на достатньому емпіричному матеріалі.

Висновки, сформульовані у роботі, аргументовані і підтверджені результатами досліджень.

Високий ступінь обґрунтованості та достовірності результатів і висновків, описаних у дисертації не викликає сумніву.

6. Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання.

Отримані результати дисертаційної роботи мають значну практичну значущість.

Вагомість проведеного дослідження підтверджено його виконанням відповідно до плану науково-дослідних робіт лабораторії психології політико-правових відносин та лабораторії психології мас та спільнот.

Теоретичні та практичні результати дослідження можуть бути використані під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Психологія агресії», «Психологія духовності», «Основи психотерапії», «Психологічне консультування», що сприятиме підвищенню якості професійної підготовки психологів та інших фахівців гуманітарного напрямку навчання.

Результати дисертаційної роботи можуть стати основою для розробки тренінгових програм, спрямованих на посилення психологічної пружності, послаблення агресивних і депресивних проявів, врегулювання ускладнень у міжособовій взаємодії.

7. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях.

Апробація результатів дослідження була успішно здійснена на міжнародних та вітчизняних наукових і науково-практичних заходах.

Результати дисертаційної роботи впроваджено в освітній процес Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Психологія соціальної взаємодії»; Інституту аналітичних досліджень і сучасної освіти при викладанні дисциплін «Психологія спілкування та міжособових стосунків», «Психологія індивідуальності»; Українського державного університету імені Михайла Драгоманова при викладанні дисципліни «Психологія». Теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи були використані у процесі психологічної реабілітації ветеранів у Благодійній організації «Благодійний фонд «Після Служби»», у процесі проведення груп психологічної підтримки у громадській організації «ХАЛОМ».

Зміст дослідження представлено у 61 публікації, у тому числі 2 розділах у колективних монографіях, 27 статтях у фахових виданнях, внесених до переліку, затвердженого МОН України, 5 статтях у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, 1 статті – у зарубіжному науковому виданні в базі CrossRef, 5 свідоцтвах на реєстрацію авторського права на науковий письмовий твір, 20 тезах доповідей в збірниках матеріалів конференцій, конгресів, круглих столів, 1 підрозділі у методичних рекомендаціях.

Зазначені публікації повною мірою висвітлюють основні наукові положення дисертації.

8. Оцінка змісту та завершеності дисертації.

Структура дисертаційної роботи визначається її метою і спрямована на вирішення поставлених у роботі завдань відповідно до логіки їх взаємозв'язку.

Дисертація має традиційну структуру: анотації, зміст, перелік умовних позначень, вступ, п'ять розділів, висновки до кожного розділу, висновки, список використаних джерел, додатки. Робота виконана в науковому стилі, її зміст викладено в чіткій логічній послідовності.

У *вступі* дисертанткою достатньо обґрунтовано актуальність проблеми дослідження та висвітлено сучасний стан її вивчення, визначено об'єкт,

предмет та мету, сформульовано концепцію та основні завдання, розкрито теоретико-методологічні засади, описано методи, емпіричну базу дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість дослідження, вказано форми апробації результатів, основні публікації авторки, описано структуру дисертаційної роботи.

У *першому розділі* дисертації авторкою використано значний теоретичний доробок із різних галузей психології, що дозволило розкрити специфіку розвитку підходів до феномену прощення у психологічному вимірі. Дисертантка у достатньо широкому спектрі проаналізувала зарубіжні та вітчизняні наукові підходи до прощення у науковому просторі, визначила теоретичні та методологічні проблеми його дослідження, які мають місце у науковому дискурсі.

Авторкою проаналізовано категоріальний зміст поняття «прощення» в наукових дослідженнях, ґрунтовно проведено теоретичний аналіз проблеми специфіки типів прощення в соціально-психологічному дискурсі, психології прощення в індивідуалістичних і колективістських культурах, форм непростення.

Оцінюючи викладений у теоретичному розділі матеріал, зазначимо, що обґрунтування висунутих положень було здійснено дисертанткою з належною послідовністю та доказовістю. Цьому сприяла чітка структурованість окремих підрозділів першого розділу.

У *другому розділі* авторкою на належному науковому рівні систематизовано та проаналізовано психологічні чинники прощення у науковій літературі, висвітлено психологічний зміст справжнього самопрощення і псевдосамопрощення, визначено специфіку непростення злочинів проти людяності у сучасному науковому знанні. Дисертантка досить ґрунтовно, виважено, у чіткій логічній послідовності розкриває теоретичні позиції, які стали підґрунтям до подальшого дослідження.

Дисертанткою представлено авторську інтегративно-структурну концепцію прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних

подій, що відображає критерії, компоненти, типи, механізми, чинники, рівні, функції, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс. Авторкою розроблено оригінальну структурно-змістову модель прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

У *третьому розділі* дисертації авторкою представлено поетапне методичне обґрунтування організації наукового пошуку, наведено загальні засади добору психодіагностичного інструментарію.

Окреслений Кравчук С. Л. комплекс методів дослідження є придатним для розв'язання поставленої проблеми та відображає світоглядну позицію дослідниці, її погляди на суть предмета дослідження. Дисертантка чітко обґрунтувала методичний інструментарій дослідження. Авторкою розроблено й апробовано авторські психодіагностичні методики для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії».

Дисертанткою використано надійні методи обробки статистичних даних (описові статистики, факторний аналіз, коефіцієнт альфа Кронбаха, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, критерій Н-Краскала-Уоллеса, критерій Хі-квадрат Пірсона, критерій U-Манна-Уїтні, простий лінійний регресійний аналіз, множинний регресійний аналіз, критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова).

У цій композиційній частині дисертації подано розгорнуту інформацію про вибірку дослідження. Надійність та достовірність отриманих результатів дослідження забезпечено репрезентативністю вибірки (в пілотажному етапі дослідження взяли участь 2067 респондентів, в основному дослідженні – 2791 респонденти).

Четвертий розділ дисертаційної роботи змістовно наповнений даними про особливості розуміння концептів, пов'язаних із прощенням; типи

готовності до прощення в міжособовій взаємодії; особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії; особливості образливості і почуття провини в контексті прощення і психологічної пружності. Отримані в ході емпіричного дослідження дані дозволили визначити психологічні чинники, закономірності та механізми прощення у суб'єктів воєнно-політичних подій.

У *п'ятому розділі* авторкою представлено особливості психологічних чинників відновлення адаптаційних ресурсів учасників воєнно-політичних подій у контексті прощення і самопрощення. Авторкою визначено особливості сприймання батьківських практик виховання як предиктор готовності до прощення і самопрощення; особливості психологічної пружності і задоволеності життям у контексті прощення і самопрощення; особливості чинників психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС; особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя добровольців-ветеранів; особливості чинників посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.

У висновках наведено основні результати дисертаційного дослідження. Висновки до дисертації узагальнено відображають головні результати теоретичного і емпіричного дослідження та свідчать про досягнення його мети, успішну й добросчесну реалізацію завдань.

Основна частина дисертації структурована досить логічно у відповідності до змісту проведеного дослідження. Матеріали основної частини дозволяють дійти висновку, що дисертантці вдалося досягнути мети дослідження, вирішити його завдання та сформулювати цілком обґрунтовані положення.

На основі вивчення тексту дисертації можна констатувати, що структура дисертації достатньо продумана, має чітку логіку викладу наукового матеріалу та добре компонована. Теоретична обґрунтованість, використання чисельних наукових джерел (1087 найменувань, із яких – 894 іноземними мовами) і різноманітних методів дослідження зумовили вагому наукову новизну отриманих результатів, теоретичну й практичну його значущість.

Загалом дисертаційна робота Кравчук Світлани Леонтіївни заслуговує на позитивну оцінку, оскільки є завершеним, самостійним дослідженням, яке справляє враження професійності, є гідним внеском у розвиток сучасної психологічної науки.

9. Відповідність змісту анотацій основним положенням дисертації.

Аналіз тексту дисертації та анотацій українською та англійською мовами дає підстави стверджувати, що за структурою та змістом анотації відповідають основним положенням дисертації. У тексті анотацій відображено основні положення та результати дисертації. Наведені ключові слова відповідають основному змісту дисертаційної роботи.

Зміст анотацій та основні положення дисертаційної роботи є ідентичними, що відповідає вимогам Порядку присудження наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою № 1197 Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 року.

10. Відомості про дотримання академічної доброчесності.

Кравчук С.Л. дотримувалась вимог академічної доброчесності.

11. Дискусійні положення, зауваження, побажання.

Поряд з зазначеними нами раніше позитивними сторонами представленої роботи, вважаємо за необхідне висловити до її змісту деякі питання, зауваження та пропозиції, зокрема:

1. У контексті розгляду феномену прощення авторка аналізує такі концепти, як «помста» та «ресентимент». Проте питання щодо того, як зазначені концепти співвідносяться один з одним, залишилось не розкритим, а відтак потребує уточнення.

2. Дисертантка слушно наголошує, що батьківські практики виховання постають предиктором готовності до прощення і самопрощення. У виразненню особливостей процесу прощення, на нашу думку, сприяла б розгорнута характеристика процесу прощення у повних та неповних сім'ях.

3. Аналіз роботи свідчить, що дослідження проводилось впродовж достатньо тривалого часу. На нашу думку, достовірність отриманих результатів

можна було б підвищити шляхом додаткового застосування лонгітюдного дослідження.

4. Доцільним у соціально-психологічному аспекті було б, на нашу думку, докладніше зупинитися на вивченні особливостей зв'язку прощення з особистою та професійною самореалізацією.

Проте висловлені зауваження та побажання суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку наукового дослідження Кравчук Світлани Леонтіївни, жодним чином не знижують наукової цінності цього актуального, самостійного дослідження та викладених у ньому наукових результатів.

12. Загальний висновок.

Дисертаційна робота Кравчук Світлани Леонтіївни має комплексний, завершений характер, актуальність, наукову новизну, теоретичну і практичну цінність і розкриває нові аспекти психологічного дослідження вказаної проблематики.

Якісно здійснений теоретичний аналіз проблеми, застосування адекватних стосовно поставлених завдань методів дослідження та обробки даних, репрезентативна вибірка, належний аналіз та узагальнення отриманих емпіричних результатів, свідчать про їх достовірність та наукову обґрунтованість сформульованих у дисертації наукових положень та підсумкових висновків.

Аналіз дисертаційної роботи також дає підстави стверджувати, що С. Л. Кравчук досягла високого рівня дослідницького професіоналізму. Дисертантка продемонструвала самостійність і набутий статус висококваліфікованого вченого, який здатний сформулювати і вирішити оригінальним способом актуальну та важливу для психологічної науки проблему, забезпечити вірогідність і надійність отриманих результатів.

Зміст автореферату дисертації є ідентичним основним положенням дисертації. Дисертаційна робота та автореферат оформлені відповідно до чинних нормативних вимог МОН України.

Дисертаційна робота відповідає профілю спеціалізованої вченої ради Д

26.457.01 та паспорту спеціальності 19.00.11 політична психологія.

Дисертація Кравчук С.Л. на тему «Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій» виконана згідно вимог Порядку присудження наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою № 1197 Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 року.

Дисертаційна робота відповідає усім вимогам МОН України, що висуваються до докторських дисертацій, а її авторка – Кравчук Світлана Леонтіївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія.

Офіційний опонент:

доктор політичних наук, професор,
учений секретар Національної музичної
академії України імені П. І. Чайковського

Тетяна АНДРУЩЕНКО